

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ЗАСАДИ ДІЯЛЬНОСТІ НАРКОМОСУ УСРР У ГАЛУЗІ ВИЩОЇ ОСВІТИ В 1920-Х РР.

У статті проаналізовано основні напрями діяльності Наркомосу УСРР у галузі вищої освіти в 1920-х рр. Увагу зосереджено на реформуванні вищої школи, організації навчально-виховного процесу у вишах, формуванні студентського контингенту. Відображено впровадження політики “українізації” та уніфікацію системи вищої освіти.

Ключові слова: Наркомос УСРР, вища освіта, вищі навчальні заклади, студенти, реформування, “українізація”.

На сучасному етапі реформування вищої освіти актуальним є питання вивчення історичного досвіду, щоб уникнути помилок, виявити інноваційний потенціал сучасних освітніх реформ. Лише враховуючи уроки минулого, потрібно розбудовувати систему освіти сьогодення. Тому особливого значення набуває вивчення діяльності Народного комісаріату освіти УСРР (далі – НКО) – керівного органу в період становлення моделі української радянської вищої школи, її функціонування не лише в умовах ліквідації наслідків громадянської війни, а й за скасування демократизації в галузі освіти, зародження тоталітарної системи.

До проблеми діяльності НКО УСРР в 1919 – на початку 1930-х рр. дослідники зверталися на різних етапах розвитку історико-педагогічної науки. Цю проблему висвітлено у працях безпосередніх учасників побудови української радянської системи освіти (Г. Гринька, Я. Звігальського, А. Зільберштейна, М. Іванова, А. Приходька, Я. Ряппо, М. Скрипника, О. Шумського та ін.). Науковці радянської доби (30–80-ті рр. ХХ ст.) (Г. Березняк, І. Білодід, М. Гриценко, М. Грищенко, В. Пітов та ін.) значну увагу приділяли розвитку системи вищої освіти, розглядали питання реформування мережі та структури вищих навчальних закладів тощо. Значний інтерес становлять дослідження сучасних українських науковців, які по-новому, незаангажовано розглядають різні аспекти діяльності НКО УСРР як керівного органу. Його роль у розвитку й реформуванні освіти України в 1919 – на початку 30-х рр. ХХ ст. досліджували Л. Артемова, Л. Березівська, В. Липинський, О. Мушка, О. Сухомлинська, Ю. Телячий та ін. Діяльність НКО УСРР щодо українізації освіти знайшла відображення у працях В. Даниленка, В. Масненка, В. Смолія та ін. Роль керівників НКО УСРР, українських освітянських діячів у становленні нової моделі вищої школи відображено в дослідженнях М. Коваля, І. Лікарчука, В. Острового та ін.

Однак, незважаючи на те, що в історико-педагогічній науці нагромаджено значний масив праць про роботу НКО УСРР, проблема його діяльності в галузі вищої освіти окресленого періоду не була предметом спеціального вивчення.

Враховуючи вищезазначене, *метою статті* є висвітлення основних напрямів діяльності Наркомосу УСРР у галузі вищої освіти в 1920-х рр.

На етапі становлення радянської влади в 1919 р. в Україні налічувалося 38 вищих навчальних закладів. Їх функціонуванням опікувався відділ вищої школи НКО УСРР. З перших днів його організації постало завдання змінити функціонування ВНЗ, “внести революцію у вищу школу”, здійснювати нормативно-правове та науково-методичне забезпечення навчального процесу у вишах, підбір і розстановку кадрів, соціальне забезпечення студентів і викладачів тощо.

Напрями діяльності НКО УСРР у галузі вищої освіти в 1919 р. визначала реформа, яка розпочалася з видання декрету РНК УСРР від 2 березня 1919 р. “Про вступ до вищої школи”. Цим документом для робітників і селян були створені широкі можливості здобувати вищу освіту. До ВНЗ приймали осіб незалежно від статі, що досягли 18 років. При вступі до вишів заборонялося вимагати атестати про середню освіту й будь-які документи, окрім посвідчення особи й віку. Щоб забезпечити доступ до вищої школи, в 1919 р. у Києві, Харкові, Катеринославі відкрили підготовчі курси [1, с. 414–415].

Продовжуючи політику реформування вищої освіти, НКО УСРР 11 березня 1919 р. прийняв постанову “Про організацію управління вищими навчальними закладами”, яка започаткувала ліквідацію вузівської автономії. Окрім того, що чітко розподілялася господарська діяльність та академічна робота, яка повинна була здійснюватися в трьох напрямках: науковому, науково-навчальному та просвітницькому під керівництвом відповідних рад, у вишах запроваджувалася посада комісара. У кожен вищий навчальний заклад наркомом освіти призначався комісар-комуніст, який мав широкі повноваження і повністю контролював діяльність вишу [2].

На посаду наркома освіти 16 лютого 1920 р. призначили Г. Гринька, перед яким постав складний вибір – продовжувати справу українських урядів, що вже тоді офіційною більшовицькою пропагандою були віднесені до націоналістичних, а отже, і до ворожих, чи, розбудовуючи українську освітню систему, повністю стати на шлях копіювання російської моделі. Однак, як слушно зауважує І. Лікарчук, Г. Гринько не обрав жодного з варіантів. Наркомос під його керівництвом розробив авторську “Схему народної освіти У.С.Р.Р.”, яка передбачала “ліквідацію всіх освітніх установ, що виростили в умовах буржуазного режиму поза зв’язком з продукційною працею...” [3, с. 135–136]. Затвердивши Статут інститутів народної освіти 6 березня 1920 р., відділ вищих шкіл НКО УСРР фактично розпочав ліквідацію університетів.

Обговорення питання щодо структури радянської моделі шкільництва відбулося на I Всеукраїнській нараді з питань освіти (23–25 березня 1920 р.), де Г. Гринько представив “схему народної освіти УСРР”, що відрізнялася від російської. За цією схемою фахівців із вищою освітою готували технікуми й інститути. II Всеукраїнська нарада з питань освіти, яка

відбувалася 17–25 серпня 1920 р., затвердила розроблену НКО УСРР систему освіти. Виконуючи резолюції нарад, НКО УСРР прийняв постанову “Про реформу вищої школи” (1920 р.), якою передбачалася ліквідація університетів у Києві, Харкові, Одесі, Кам’янці-Подільському, Катеринославі, створення у вишах вузькоспеціалізованих факультетів із трирічним терміном навчання.

У складі Наркомосу УСРР для впровадження нової схеми вищої освіти у грудні 1920 р. створили Головний комітет професійної і спеціальної наукової освіти (Головпрофос), який очолив Я. Ряппо. На початку 1921 р. він вніс пропозицію переглянути “Схему народньої освіти У.С.Р.Р.”, розроблену Г. Гриньком. У результаті вилучили наукову вертикаль, оскільки “в умовах наявності наукових установ в кожній вертикалі цілком зайвими вважалися загальні наукові установи” [4, с. 653]. Було встановлено два типи вищої школи, а саме: технікуми, що готували спеціалістів вузького профілю, та інститути, які випускали інженерів та інших спеціалістів широкого профілю. У 1921 р. на території УСРР функціонувало 42 інститути і 145 технікумів [4, с. 738, 740].

Суттєвого реформування освітня система зазнала після проведення III Всеукраїнської наради з питань освіти (15–31 червня 1921 р.) і набула такого вигляду: дошкільне виховання (від 4 до 8 років; дитячий садок); соціальне виховання (від 8 до 15 років; дитячі будинки різного типу, школа соціального виховання); професійна освіта (від 15 років, зокрема, від 15 до 18 років – масова школа професійної освіти, профшкола, школа робітничої молоді, від 18 до 23 років – технікум та інститут, від 22 років і більше – науково-дослідницькі кафедри, академії); професійна освіта робітників – курси коротко- й довготривалі, вечірні робітничі технікуми, робфаки; система політосвітніх установ – хати-читальні, клуби, школи грамоти, бібліотеки, музеї, виставки, студії, театри, кіно, рампартшколи, комуністичний університет [5, с. 4–10].

Перебудова й пристосування до галузей народного господарства та державного будівництва всіх вищих навчальних закладів зумовили вертикальний поділ від вищої школи до нижчої й зосередження в кожній вертикалі установ цієї групи. У ст. 292 Кодексу законів про народну освіту УСРР визначено такі їх різновиди: індустріально-технічна, соціально-економічна, сільськогосподарська, медична, педагогічна, художня [6].

Окрім реформування системи освіти, НКО УСРР зосередив зусилля на організації навчально-виховного процесу в закладах вищої освіти. Нарком освіти Г. Гринько, виступаючи на III Всеукраїнській освітянській нараді, зазначив, що необхідно докорінно змінювати методи роботи у вищих навчальних закладах, запроваджувати нові предмети, передові методи викладання [7]. Навчальний рік у вишах розподілявся на триместри і тривав не більше ніж 10 місяців. У навчальних планах інститутів і технікумів усіх вертикалей обов’язковими були предмети соціально-економічного циклу, які сприяли вивченню ідей марксизму, значно скорочувалися години теоретичного навчання і збільшувався час, відведений на практичні занят-

тя. Переглядалися робочі програми викладання предметів, де чітко зазначався теоретичний матеріал, який опрацьовувався під час лекцій-бесід, та практичний, що засвоювався на семінарах, проведених у лабораторіях, майстернях, на виробництві. З 1924–1925 н. р. ліквідувалися экзамени й заліки як пережитки минулого, натомість впроваджувався колективний облік і оцінювання знань. З 1923 р. в інститутах і технікумах обов'язковою стала виробнича практика, яка організовувалася під час літнього триместру й тривала 2–2,5 місяці. Після закінчення теоретичного навчання, за умови відсутності академзаборгованості, випускники вищих навчальних закладів проходили стажування (практику) на виробництві.

НКО УСРР, у зв'язку з важким матеріальним становищем закладів професійної освіти, прийняв постанову від 28 серпня 1922 р. про запровадження плати за навчання в усіх вищих навчальних закладах, окрім робітничо-селянських факультетів і вечірніх робітничих технікумів. Її розміри залежали від вертикалей, соціального походження студентів тощо.

Згідно з постановою ВУЦВК “Про державні і приватні стипендії для учнів Вищих Шкільних Закладів і про Комітети допомоги учням ВУЗ” від 2 серпня 1922 р. студентам почали виплачувати стипендії. Розмір державних стипендій залежав від поясного коефіцієнта, тобто від місця розташування навчального закладу. Студенти, що отримували такі стипендії, зобов'язувалися після закінчення навчального закладу відпрацювати на виробництві за спеціальністю по півтора роки за кожний рік одержання стипендії [8]. Окрім державних стипендій, виплачувалися також приватні із фондів державних установ, підприємств, організацій. З метою здійснення контролю за стипендіальним забезпеченням студентів при НКО УСРР створили Центральну стипендіальну комісію, яку в 1923 р. очолював І. Немоловський. Згідно з інструкцією, розробленою цією комісією, встановлювалися чотири категорії стипендіатів. Перевагу надавали членам партії, комсомолу, громадським активістам, особам, що мали революційний і виробничий досвід [9].

Значну увагу НКО УСРР приділяв формуванню студентського складу вищих навчальних закладів, його пролетаризації. З цією метою проводилися так звані “соціальні чистки” студентів. Колегією Головного професу у листопаді 1921 р. було прийнято Положення про проведення перереєстрації студентів, на основі якого вищі навчальні заклади звільнялися від “антирадянських елементів і осіб, які числилися формально”. Наступна соціально-академічна перевірка була проведена в 1924 р., внаслідок якої відрахували значну кількість студентів не лише через академічну заборгованість, а й як “ворожих елементів”, котрі не підтримували ідей радянської влади. Загалом по Україні станом на 1 січня 1925 р. 27 603 студенти пройшли ретельну перевірку. Рішенням губернських комісій відрахували 6429 осіб, 1624 із них подавали заяви до апеляційної комісії і лише 567 отримали позитивний результат. Таким чином, з українських вищів відрахували 5449 студентів (19,7%) [10].

Важливим напрямом діяльності НКО УСРР в 1920-х рр. стало впровадження політики “українізації” у сфері освіти загалом та вищій зокрема.

Першими законодавчими актами в цьому напрямі були постанови РНК та ВУЦВК “Про вживання в усіх установах української мови нарівні з російською” (21 лютого 1920 р.), “Про підготовку працівників освіти з обов’язковим вивченням української мови” (4 травня 1920 р.), “Про введення української мови в школах і радянських закладах” (21 вересня 1920 р.). Нарком освіти Г. Гринько 2 травня 1920 р. видав розпорядження, згідно з яким у програмах курсів підготовки працівників дошкільного виховання, шкільної, поза-шкільної та професійної освіти обов’язковими були українознавство та українська мова [3, с. 166]. Головпрофос затвердив 10 липня 1923 р. положення “Про введення викладання на українській мові по школах сільськогосподарської вертикалі”, “Про введення викладання на українській мові по педагогічній вертикалі”. РНК УСРР влітку 1923 р. прийняла низку важливих декретів, як-от: “Про заходи по українізації навчально-виховних і культурно-освітніх установ” (27 липня), “Про заходи по забезпеченню рівноправності мов і про допомогу розвитку української мови” (1 серпня). На основі цих нормативних актів розробили орієнтовний план українізації всієї мережі вищих навчальних закладів. На початку 1923–1924 н. р., за даними Наркомосу УСРР, українізованих вишів стало більше порівняно з попереднім роком на 13% [3, с. 238].

Справу українізації освіти продовжив нарком О. Шумський. Про це свідчать обіжники “Про українізацію педперсоналу і студентів ІНО” (12 червня 1925 р.), “Про українізацію учбових закладів професійної освіти” (29 жовтня 1925 р.) тощо. Згідно з цими документами, адміністрація всіх вишів додатково до навчального плану мала ввести обов’язкове вивчення української мови. Студенти, які володіли українською мовою у визначеному ВНЗ обсязі і складали іспит, звільнялися від її вивчення. Для всіх студентів випуску 1925–1926 н. р. встановлювався обов’язковий іспит з української мови. Викладачі, що не володіли українською мовою, зобов’язувалися пройти відповідний курс у спеціально організованих гуртках. У роботі предметних комісій проводили термінологічні наради, метою яких було координування і стимулювання використання української термінології [11].

Незважаючи на заходи НКО УСРР щодо “українізації” вищої школи, цілковитого переходу на українську мову викладання і навчання не відбулося. Нарком освіти М. Скрипник, виступаючи на пленумі ЦК Бюро Пролетстуду в 1930 р., наголосив: “По педагогічній вертикалі найменший відсоток викладання українською мовою був у Одесі й у Харкові, де викладання зукраїнізовано на 75%. Далі йде Чернігів, Миколаїв, де викладання зукраїнізовано на 86–87%. У Києві викладання зукраїнізовано на 92%, в Полтаві – на 96%, у Кам’янці-Подільському – на 100%. У соціально-економічній вертикалі по цілій Україні викладання зукраїнізовано на 60,8%, по соціально-господарській вертикалі – на 65, у медичній – на 63, у художній – на 56,7, у індустріальній – на 20,7%. Взагалі, беручи до уваги всі вузи України, викладання було зукраїнізовано в 1928/29 р. на 37%, а в 1929/30 р. – на 40%” [12].

На шляху впровадження політики “українізації” у вищі навчальні заклади існували як об’єктивні, так і суб’єктивні перешкоди. Значним недо-

ліком у питанні українізації вищої освіти була недостатня кількість підручників. Як зазначалося в обіжнику НКО УСРР, на початок 1925–1926 н. р. ще не вдалося повністю забезпечити вищі навчальні заклади українськомовними підручниками. З метою уникнення термінологічної та фразеологічної плутанини, що спостерігалася в окремих навчальних закладах при масовому переході на українську мову, було рекомендовано: для фіксації навчального матеріалу “українізованих” дисциплін видавати конспекти окремих курсів тими друкарськими засобами, що були в розпорядженні ВНЗ; витратити кошти, які асигнувалися з центру на видавничу діяльність, лише на україномовні видання [11]. На уповільнення темпів українізації впливали й суб’єктивні причини. Безвідповідальне ставлення керівництва окремих вишів до вказівок НКО УСРР та небажання деяких викладачів розмовляти українською мовою стали звичним явищем у навчальних закладах. З 1932–1933 рр. українізація була остаточно припинена.

Кінець 1920-х рр. характеризується “розгорнутим наступом соціалізму по всьому фронту”. Така політика партії знайшла своє відображення і в діяльності НКО УСРР. Пленум ЦК ВКП(б) у липні 1928 р. ухвалив рішення про уніфікацію системи підготовки спеціалістів. Це був один із перших кроків на шляху знищення української системи освіти. ЦВК і РНК СРСР 19 вересня 1929 р. прийняли постанову “Про встановлення єдиної системи індустріально-технічної освіти”, згідно з якою інститути готували спеціалістів вищої кваліфікації, а технікуми – середньої. У постанові ЦВК і РНК СРСР від 23 липня 1930 р. “Про реорганізацію вузів і втузів і передачу їх у відання відповідних наркоматів” йшлося про реорганізацію мережі вищих навчальних закладів та управління ними за галузевою ознакою. Так, інженерно-технічні виші і технікуми передавалися у відання галузевих господарських об’єднань і відповідних наркоматів. Це призвело до значного збільшення не тільки кількості інститутів на території УСРР, а й контингенту студентів у них, що негативно вплинуло на якість підготовки фахівців. Лише вищих інженерно-технічних інститутів уже в 1931 р. було 58, а набір студентів зріс з 4684 осіб у 1929–1930 н. р. до 12 870 в 1930–1931 н. р. [13, с. 8–9].

Отже, найголовнішими напрямками діяльності НКО УСРР у 1920-х рр. були: діяльність у сфері нормативно-правового забезпечення; реорганізація системи вищої освіти (ліквідація університетів, що діяли на території УСРР, створення нової структури вищої школи із таких складових: технікум, вечірній робітничий технікум, трирічні вищі педагогічні курси, інститут); розробка нового змісту вищої освіти, пошуки оптимальних форм організації навчання та матеріально-технічне забезпечення навчально-виховного процесу у вишах; формування студентського контингенту; впровадження політики “українізації” у вищу школу; уніфікація системи вищої освіти за російським зразком.

Список використаної літератури

1. Грищенко М. М. Розвиток народної освіти після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції, в період будівництва соціалізму / М. М. Грищенко // Українська радянська соціалістична республіка. – Київ : Головна редакція української радянської енциклопедії АН УРСР, 1965. – С. 414–415.

2. Центральный державный архив высших органов власти та управління України. – Ф. 166. – Оп. 1. – Спр. 269. – Арк. 92.
3. Лікарчук І. Л. Міністри освіти України : в 2 т. : монографія / І. Л. Лікарчук. – Київ : Видавець О. М. Ешке, 2002. – Т. 1. (1917–1943 рр.). – 328 с.
4. Сірополко С. О. Історія освіти в Україні / С. О. Сірополко. – Київ : Наукова думка, 2001. – 912 с.
5. Третье Всеукраинское совещание по просвещению : выдержки из материалов работы пленума и секций. Резолюции. – Харьков, 1922. – 198 с.
6. Кодекс законов о народном просвещении УССР, утвержденный ВУЦИК 2 ноября 1922 г. на основании Постановления III сессии VI созыва ВУЦИК от 16 октября 1922 г. – Харьков : Изд. Нар. ком. просвещ. УССР, 1922. – 767 с.
7. Гринько Г. Ф. Народа великих досягнень / Г. Ф. Гринько // Бюлетень Наркомосвіти. – 1921. – № 2 (1). – С. 6–7.
8. Про державні і приватні стипендії для учнів Вищих Шкільних Закладів і про Комітети допомоги учням ВУЗ // Бюлетень Наркомосвіти. – 1922. – Ч. 27–35. – С. 5.
9. Інструкція стипендіальної комісії при ВУЗах // Бюлетень Українського головного комітета професійно-технічного і спеціально-научного образования. – 1923. – № 7–8. – С. 85.
10. Ряппо Я. П. На путях к новой школе / Я. П. Ряппо // Студент Революції. – 1925. – Ч. 1 (січень). – С. 24–33.
11. Про українізацію учбових закладів Профосу // Бюлетень Наркомосвіти. – 1925. – № 12 (17). – С. 40–42.
12. Скрипник М. О. Нові лінії в національно-культурному будівництві / М. О. Скрипник. – Харків : Державне видавництво України, 1930. – 64 с.
13. Федосова І. Розвиток вищої інженерно-технічної освіти в Україні (20–30-ті роки ХХ століття) [Електронний ресурс] / Ірина Федосова. – Режим доступу: library.udpu.org.ua/library_files/zbirnuk_nayk.

Стаття надійшла до редакції 07.02.2015.

Мазуренок М. В. Организационные принципы деятельности Наркомпроса УССР в области высшего образования в 1920-х гг.

В статье проанализированы основные направления деятельности Наркомпроса УССР в области высшего образования в 1920-х гг. Внимание сосредоточено на реформировании высшей школы, организации учебно-воспитательного процесса в вузах, формировании студенческого контингента. Отражены внедрение политики “украинизации” и унификация системы высшего образования.

Ключевые слова: Наркомпрос УССР, высшее образование, высшие учебные заведения, студенты, реформирование, “украинизация”.

Mazurenok M. Organizational Fundamentals of the USSR People’s Commissariat of Education in Higher Education in the 1920

The article analyses the main activities of the SSR People’s Commissariat of Enlightenment in the field of higher education in the 1920s. The focus is on reforming higher education. At the stage of Soviet power in Ukraine in 1919 there were 38 institutions of higher education. The Department of High School of the USSR People’s Commissariat of Education took care of their functioning. From the first days it faced the challenge to change the functioning of higher education establishments, make regulatory and scientific providing in teaching in higher education establishments, recruitment and placement of the staff, social security of students and teachers. The resolution “On the reform of higher school” (1920) was approved, which foresaw the elimination of universities.

In addition to the reorganization of the education system the USSR People’s Commissariat of Education focused efforts on establishing and organizing the educational process in higher education. To this end, considerable attention was paid to the curricula

development and its approval for institutions and colleges of all verticals, ensuring a close connection of practice and educational process, introduction of new subjects, forms and methods of teaching, organizing of collective system of students' assessment and more.

Special attention was paid to the formation of students' staff of higher educational institutions and their proletarianization.

An important way of activity of the USSR People's Commissariat of Education in 1920 was the introduction of the policy of "Ukrainization" in education in general and in higher education in particular. Administration of all universities in addition to the curriculum introduced compulsory study of Ukrainian language. All students of 1925–1926 academic year had to pass the compulsory exam from the Ukrainian language. Teachers that didn't speak Ukrainian had to pass the appropriate course in specially organized workshops.

The end of the 1920s is characterized by "detailed socialism offensive on all fronts." The policy of the party was reflected in the activities of the USSR People's Commissariat of Education. Plenum of the Central Committee of the CPSU (B) in July 1928 was decided to unify the system of the specialists' training. It was one of the first steps in the destruction of the Ukrainian education system.

Thus, the most important ways of activity of the USSR People's Commissariat of Education in the 1920s were: activity in the field of legal support; reorganization of higher education (elimination of universities operating in the territory of the USSR and the creation of a new system of high school with the following components – technical colleges, working evening college, three-year higher pedagogical courses, colleges); development of new higher education content, the search for optimum forms of training and logistical support of educational process in universities; formation of student contingent; implementation of the "Ukrainization" policy in the high school; unification of higher education by the Russian sample.

Key words: *the USSR People's Commissariat of Education, higher education, higher education establishments, students, reformation, "ukrainization".*